

heeft voorgedaan in de Nederlandse samenleving sinds deze haar godsdienstig pluriforme karakter kreeg. En dat zich kan blijven voordoen zolang die pluriformiteit bestaat', aldus de slotwoorden van deze oratie.

Zoals gezegd een voor de gelegenheid heel geslaagd en nauwelijks te weerleggen betoog. De vraag is nu of hiermee ook het historisch inzicht is gebaat. Eerlijk gezegd betwijfel ik dat. Het inzicht dat zowel de Republiek als het moderne Nederland levensbeschouwelijk pluriforme samenlevingen waren met een zekere uitstraling van de godsdienst op niet strikt religieus gebied, brengt mij niet zoveel verder. En bij elke volgende stap springen mij de grote verschillen meer in het oog dan de overeenkomsten. Groenvelds verhaal is in mijn ogen dan ook vooral vernietigend voor de bruikbaarheid van het bedoelde structuurmodel en de genoemde ruime definitie. Als er zoveel in past dan hebben zij kennelijk geen betekenisvol onderscheidend vermogen.

Als ik mij hier verder concentreer op mijn eigen definitie, betekent dat dan dat ik die als inadequaaf zou moeten intrekken? Wellicht. Maar voor ik dat doe, wijs ik graag nog op de beperkende opmerkingen die ik bij het introduceren van deze omschrijving heb gemaakt en die Groenveld verder onbesproken laat. Waar het in het betreffende boekje, later in bewerkte vorm ook als introducerend artikel in een bundel verzuilingsstudies opgenomen, om ging was een definitie te vermijden die al direct de uitkomst van onderzoek naar verzuiling zou vastleggen. Dat noopte tot een nadrukkelijk als voorlopig gepresenteerde omschrijving, die op alle punten waar meningsverschillen over bestonden stellige uitspraken vermeed. Zo kwam bovengenoemde volzin tot stand. Daarbij werd ondermeer uitdrukkelijk gestipuleerd: 'Door verzuiling (in deze ruime definiëring) nadrukkelijk binnen het kader van de algemene geschiedenis van Nederland in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw te bestuderen wordt de onhistorische indruk vermeden van een niet aan een bepaalde context gebonden en tijdloos verschijnsel'.

In die zin ligt dan ook de kern van mijn voorlopig antwoord op Groenvelds vraag 'Was de Nederlandse republiek verzuild?' besloten: ja, indien men a-historisch te werk wil gaan; nee, indien men verschijnselen in hun eigen historische context wil interpreteren. Overigens voeg ik er graag aan toe dat het recente verzuilingsonderzoek mij er steeds meer toe doet neigen de bruikbaarheid van een toegespitst verzuilingsbegrip, ook voor de moderne tijd, te betwijfelen. De term werd ooit gelanceerd als een metafoor voor niet scherp omschreven, maar niettemin opvallende verschijnselen. Wellicht moet het vooral als metafoor blijven functioneren.

J. C. H. Blom

M. J. Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700* (Dissertatie Utrecht 1994; Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit letteren, 1994, 264 blz., f65,-, ISBN 90 393 086 2 4).

Marten Jan Bok bevindt zich met dit boek in een studieveld dat in het afgelopen decennium een opmerkelijke wederopbloei te zien heeft gegeven: de economische en sociale geschiedenis van kunst, kunstenaars kunstminnaar. Sinds het begin van de jaren tachtig zijn ten onzent de namen Montias, Schwartz, Dudok van Heel, Hoogenboom, Brieis, Fock, Chong, Loughman, Pastoor, Brulez, De Vries en ondergetekende permanent of door een incidentele publikatie daarmee in verbinding te brengen. Vooral sinds zijn uitvoerige bespreking van Brulez' *Cultuur en getal* in

Semiolus (1988) heeft Bok zich een vooraanstaande plaats in deze rij weten te verwerven. Zijn Utrechtse dissertatie brengt daar een bevestiging van.

Dat het om de heropleving gaat van een studieveld, dat in het begin van deze eeuw toekomst leek te hebben maar door institutionele ontwikkelingen en persoonlijke omstandigheden in zijn verdere ontplooiing gesmoord werd, wordt door Bok in het historiografische hoofdstuk 2 helder en overtuigend uiteengezet. Dit hoofdstuk biedt daardoor een knappe introductie tot de huidige stand van zaken en is zodoende een *must* voor iedere buitenstaander die zich hierin oriënteren wil. Terwijl in Leiden de voor een voortgaande ontwikkeling van dit studieveld aangewezen leerling van Blok, Wilhelm Martin, zich vrijwel uitsluitend tot zijn museale taken beperkte en de Utrechtse student-protégé van G. W. Kernkamp en Samuel Muller, G. J. Hoogewerff, ruim veertig jaar aan het Nederlands Historisch Instituut te Rome verbonden bleef, wist de door de Utrechtse hoogleraar in de kunstgeschiedenis Vogelsang voortgestuwde esthetiserende benadering in de kunstgeschiedenis nagenoeg een monopolie in de beoefening van dit vakgebied te verkrijgen. Ook het reeds in 1901 door Floerke in Bazel verdedigde proefschrift *Der Niederländische Kunst-Handel im 17. und 18. Jahrhundert*, waarin tal van aanzetten tot een economisch-kwantitatieve benadering van de stof opgesloten lagen, bleef daardoor zonder navolging. Het wachten was op de jaren tachtig, waarin door de in de eerste alinea genoemde personen een nieuwe start werd gemaakt met een (kwantificerende) economische en sociale geschiedenis van het verschijnsel 'kunst' in het verleden.

Voor het beantwoorden van de door Bok opgeworpen vraag 'in hoeverre de bloei van de Nederlandse schilderkunst, en de daarop volgende neergang na het midden van de zeventiende eeuw, direct verband hield met de economische ontwikkeling' (19) dienen vervolgens allereerst de hoofdstukken 3 en 4, die samen met het gereleveerde hoofdstuk 2 de eerste helft van deze studie vormen. De kunstmarkt vormt hier de invalshoek waarlangs de studie van de beroepsgroep wordt aangevat. Daarvoor is het allereerst van belang te weten wanneer er ongeveer een markt voor kunstproducten ontstond en kunstenaars dus niet meer uitsluitend of overwegend in opdracht produceerden. *Het Schilder-boeck* van Karel van Mander (1604) komt Bok uitstekend van pas als bron van informatie over het verzamelen van schilderijen en over de collectioneers zelf. Rond de wisseling van de zestiende naar de zeventiende eeuw blijkt dit een tamelijk nieuw fenomeen te zijn geweest voor een betrekkelijk kleine elite van koopkrachtige kunstliefhebbers. Daarbij ging het om zowel eigentijdse topstukken als dito uit het verleden.

Met behulp van veel prosopografische informatie passeren eerst enkele typen van kunstbezitters de revue: een edelman (Bernard van den Bongard, heer van Nijenrode), een schilder-kunsthandelaar (Lucas Luce), een Amsterdamse koopman (Burchman Claesz. Dob), een uit Antwerpen afkomstige koopman-immigrant (Marten van Papenbroeck) en de dito, maar door Van Mander herhaaldelijk als 'liefhebber' gekwalificeerde Hendrick van Os (voorman in de handel op Rusland, initiatiefnemer tot het oprichten van een 'Compagnie van Verre' voor de handel op Indië, groot-investeerder in de VOC (1602) en bedijker in de Beemster). Onder de 76 door Bok uit Van Mander geselecteerde schilderijenbezitters waren er 23 die het predikaat 'liefhebber' (of 'beminder' of 'kunstlievende heer') meekregen. Zij blijken de echte collectioneers van hun tijd te zijn geweest. Niet alleen was hun gemiddeld bezit van topstukken aanzienlijk groter dan bij de andere 53 personen, er waren ook veel meer eigentijdse stukken onder. Vormen van mecenaat waren bij sommigen van hen aanwijsbaar. Uit het prosopografische onderzoek kwam naar voren dat deze verzamelaars *avant la lettre* gemiddeld tot de kapitaalkrachtigste en economisch actiefste burgers behoorden, waaronder de kooplieden een grote groep vormden. Daarnaast waren er zelf ook schilders bij en veel personen uit de top van de bestuurlijke en ambtelijke wereld.

Deze personen hebben in het begin van de zeventiende eeuw een voorbeeldfunctie vervuld in een ontwikkeling, waarbij het schilderij (en niet alleen het topstuk) als wanddecoratie en statussymbool tot een *gesunkenes Kulturgut* werd, dat via een massamarkt binnen het bereik van brede lagen van de Nederlandse bevolking kwam. De wonderbaarlijke stijging van de koopkracht van kwantitatief belangrijke segmenten van de Nederlandse bevolking zorgde in combinatie met een door omvang, onderwerp en toegepaste schildertechniek aangepast prijsniveau ervoor, dat zo'n massamarkt mogelijk werd. Hoofdstuk 4 is aan die opkomst gewijd. De groei van de kunstproductie in de Republiek was een afgeleide van de groei van de koopkracht. En andersom. Anders derhalve dan in andere landen in die tijd, waarvoor het onderzoek meer dan eens het ontbreken van een nauwe correlatie tussen economische ontwikkeling en artistieke productie moest vaststellen, bestond die in de Republiek wel degelijk. Juist omdat verfraaiing van het leefmilieu een verlangen van de tweede orde is, was de kunstmarkt in de Republiek zeer conjunctuurgevoelig. Het moderne economisch leven uitte zich ook op dit punt in de Republiek enige eeuwen eerder dan elders. Zo rekent Bok ons voor, dat in Amsterdam tussen 1610 en 1660 de gemiddelde netto jaarlijkse productiegroei in de kunstschilderbranche minimaal 3,7% zou hebben bedragen (115), een percentage dat vermoedelijk door geen andere belangrijke sector van de economie in de Republiek overtroffen werd (maar op deze voorstelling van zaken valt het nodige af te dingen, want zij is voor alles terug te voeren op de verdrievoudiging van het Amsterdamse huizenbestand in die periode, welke ver boven de totale Hollandse toename uitging).

Twee gevaren bedreigden deze expansie evenwel: de reeds genoemde conjunctuurgevoeligheid en de relatieve duurzaamheid van schilderijen. Reeds na 1660 lijkt er sprake te zijn geweest van structurele overproductie door het steeds grotere bestand van oude maar onvoldoend verouderde werken. Het aandeel van zogenaamde oude meesters was sterk groeiende. In die situatie van relatieve marktverzadiging kwam de crisissituatie van de oorlog van 1672 (en van de seculair aanhoudende druk op de winsten) keihard aan. Schilderijen behoorden niet tot de eerste levensbehoeften en de aanwezige voorraad was voorlopig nog immens. De vraaguitval was derhalve ook enorm, vooral in de maatschappelijk lager geplaatste segmenten van het koperspubliek.

In het tweede gedeelte van zijn boek gaat Bok na in hoeverre plaatselijke omstandigheden op de ontwikkeling van de kunstmarkt van invloed hebben kunnen zijn. De stad Utrecht leende zich daarbij als onderwerp voor een *casestudy*. De bronnensituatie met betrekking tot de (gilde-)archieven maakte deze keus aantrekkelijk, maar het feit dat Bok in Utrecht studeerde en woonde zal daaraan ook wel niet vreemd zijn. In de hoofdstukken 5 en 6 ondergaan de economische en artistieke situatie in die stad tal van scherpzinnige analyses. Het zal de lezer niet vreemd voorkomen, dat de geschetste Hollandse situatie in Utrecht—zo zwaar getroffen door de Franse inval—een als het ware geïntensiveerde herhaling te zien gaf. Ik verwijs de lezer gaarne naar deze hoofdstukken.

Uit het voorgaande is hopelijk duidelijk geworden dat Marten Jan Bok het historisch onderzoek verrijkt heeft met een buitengewoon welkome studie. Natuurlijk rijzen er vragen en vanzelfsprekend bestaan er wensen. Zo vind ik de overstap van hoofdstuk 3 naar hoofdstuk 4 wel erg vlot verlopen. Was daar niet meer te zeggen geweest? Van hoofdstuk 5 over de economische en demografische ontwikkeling van de stad Utrecht kan men opmerken, dat het verlangen naar meer kennis dienaangaande in feite nu alleen maar is toegenomen, want ook na lezing van dit hoofdstuk blijft het gevoel over, dat het economisch bestaan van deze stad in nevelen gehuld blijft. Waarvan leefde Utrecht? Maar voor de doelstelling van Bok—een analyse van de kunstmarkt als medium voor de broodwinning van kunstenaars—is dit een vraag van secundaire

betekenis. Nogmaals, wij mogen Marten Jan Bok dankbaar zijn voor wat hij ons geboden heeft.

A. M. van der Woude

R. A. Stradling, *Spain's struggle for Europe 1598-1668* (Londen-Rio Grande: The Hambledon press, 1994, xxv + 303 biz., £37.50, ISBN 1 85285 089 2).

Er zijn weinig auteurs die de laatste vijftien jaar meer over het Spaanse wereldrijk in zijn nadagen hebben gepubliceerd dan Stradling. Zijn bezetenheid geldt niet zozeer het verval als het overleven van het Spaanse rijk. Dat blijkt ook uit zijn verspreide studies, die in dit boek zijn gebundeld, voorzien van een inleiding en een nawoord. Twee gedachten, die voor de Nederlandse geschiedenis niet onbelangrijk zijn, lopen er als een rode draad doorheen. Het ene thema is nogal belegen: de eindeloze strijd van het Spaanse rijk tegen de Republiek en Frankrijk zou ook in de zeventiende eeuw in hoofdzaak hebben gedraaid om de godsdienst en secundair om de reputatie. De economische verklaringsmodellen die de laatste decennia van verschillende kanten zijn gelanceerd, vooral door J. I. Israel, snijden in de ogen van de auteur geen hout. Dat valt moeilijk te rijmen met zijn berekening van de enorme verliezen die de Duinkerker kapers in het tijdvak 1621-1648 toebrachten aan de Hollandse handels- en vissers vloot. Rond 250 schepen zouden gemiddeld per jaar zijn genomen en tot zinken zijn gebracht; de auteur gaat niet in op de vraag hoe de Republiek dergelijke verliezen kon opvangen en waarom zij niet meer vredeslust aan de dag legde. Het tweede onderwerp is niet minder afgekloven: het Spaanse rijk zou veel langer een hegemoniale positie in Europa hebben ingenomen dan vaak wordt beweerd en zou pas na 1659 snel terrein hebben verspeeld. De auteur heeft weinig op met de these van P. Kennedy, die een nauwe samenhang poneert tussen de economische en financiële basis en de politieke en militaire kracht van het Spaanse rijk. De Habsburgers en hun favorieten hadden, aldus Stradling, geen enkele interesse voor de financiële en economische problemen van Castilië en leefden van de hand in de tand; zij leenden onbeperkt geld en trokken een onzekere wissel op de toekomst. Stradling acht de oorlog om Mantua (1628-1631) van beslissend belang voor de Spaanse bereidheid Frankrijk te vuur en te zwaard weerstand te bieden, waarop hij in drie studies terugkomt; de oorlog van 1635-1659 zou het Spaanse rijk niet zijn opgedrongen. Dat betekent niet dat alle politici in de tijd van Filips IV even krijgslustig waren. Een belangrijke pleitbezorger van vrede was Medina de las Torres, aan wie de auteur een lange en interessante studie wijdt; deze was diep doordrongen van de uitputting van het Spaanse rijk en poogde tevergeefs het tij te keren. Het verval werd volgens de auteur pas duidelijk zichtbaar na 1659, toen het Spaanse rijk geheel machteloos bleek tegen Portugal, dat steun ontving van Engeland en Frankrijk. De Spaanse intriges om Engeland te ontwrichten haalden, zoals de auteur aantoonde, niets uit. Twee opstellen over het recruterende van paarden en huurlingen voor het Spaanse leger sluiten de bundel af.

Alle opstellen zijn in hoofdzaak gebaseerd op ongepubliceerd materiaal en laten qua degelijkheid en leesbaarheid weinig te wensen over. De auteur weet steeds goed hoofd- en bijzaken van elkaar te scheiden en de grote lijn in de gaten te houden. De essays vertonen echter hetzelfde manco als het grote werk van de auteur: zij hebben veel meer te bieden in de feitelijke dan in de interpretatieve sfeer. Natuurlijk is een reactie op zijn plaats tegen al te seculiere, economische verklaringsmodellen, maar de lezer wordt niet bevredigd door een terugkeer naar af. Natuurlijk werd het verval van het Spaanse rijk pas duidelijk zichtbaar na 1659, doch de basis van de Spaanse machtspositie was reeds decennia ondergraven, zoals de Nederlandse regenten al vóór